

ІХТІОНІМНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК НОСІЙ-СКЛАДНИК МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

У складі концептуальної картини світу українців проаналізовано іхтіонімічні фразеологізми, встановлено їхню внутрішню форму, розглянуто семантику, з'ясовано причини амбівалентності концептуального змісту окремих іхтіонімів, виявлено перспективні для подальшого дослідження іхтіонімічні фразеологізми.

Ключові слова: іхтіонімічний фразеологізм, внутрішня форма фразеологізму, концепт, амбівалентність концептуального змісту, ментальність.

Рибальство є органічною частиною життя нашого народу, бо ж існує з давніх-давен. Фразеологія рибалок відображає чимало сфер людського буття, ґрунтуючись на своєрідному, притаманному саме цьому промислові світосприйманні. Чи не найбільшою її частиною є іхтіонімічні фразеологізми (ІФ), тобто фразеологізми, складниками яких є назви риб. Ці фразеологічні одиниці досі не були предметом спеціального дослідження. Звідси впливає актуальність вивчення іхтіонімічної фразеології як вербалізації вікового досвіду спостереження рибалок за світом риб: особливостями їхньої поведінки залежно від приналежності до певного роду (коропові, окуневі й т. ін.), улюбленими місцями перебування (напр., верхова й донна риба), способом здобування (як найкраще зловити саме цю породу риби), обробляння (як найкраще її приготувати й зберегти), продавання (промислова цінність риб різних порід) тощо.

Мета розвідки – дослідити ІФ української мови як вербальні вияви ментальності українців, схарактеризувавши образи риб з огляду на їхні домінантні ознаки та функції.

Завдання статті: встановити внутрішню форму (ВФ) стійких висловів з назвами риб; розглянути семантику ІФ української мови; з'ясувати причини амбівалентності концептуального змісту окремих іхтіонімів.

Матеріалом для дослідження стали загальномовні та діалектні фразеологічні словники української мови різних часових зрізів.

В. Жайворонюк справедливо зазначає: «Народна уява переосмислює не лише предмети, а й дії, ознаки» [3, с. 670]. Саме з цим пов'язана семантична глибина фразеологічної одиниці. З'ясувати символічне значення іхтіоніма часто дуже важко, не встановивши ВФ ширшого «контексту» – фразеологізму, яка, за О. Потебнею, може бути представлена через значення й структуру вільного словосполучення, на основі якого він виник.

Простіші образи, які складають концептосферу іхтіонімічної фразеології, є анатомічними образами риб. Напр., образ характерного вигину спини в риб родини окуневих, до яких належить і судак (друга назва – сула), у центрально-слобожанських говірках мотивував появу стійкого вислову *горбата сула*, що означає 'горбань' [5, с. 160]. Образ видовженого тіла *щуки* в українських говірках ліг в основу вербалізму як *щука* зі значенням 'худий' [2, с. 101], 'дуже худий' [9, с. 343]. Блискуче, нібе голе, тіло *карася* стало образним стрижнем ІФ як (*мов, ніби* і т. ін. *в'овні*) у *карася* 'зовсім немає' [8, с. 119].

Складнішими є образи, що постають на основі більш тривалого досвіду рибалок, ніж перше враження від об'єкта спостереження, на основі «сукупності думок, які пробуджує образ і які відносяться до нього як до джерела» [7, с. 29]. Велика кількість надзвичайно гострих зубів – центральний образ для ІФ з концептом *щука*, співвідносних із семемою 'сварлива, зла людина': *зла як щука* [2, с. 35], *зубата як щука* [2, с. 36]. Персоніфікація щуки як злої людини також є образним стрижнем поняття 'жити в постійних сварках, бійках', де концепт *щука* «взаємодіє» з концептом *карась*: (*жити*) як *карась* із *щучою* [9, с. 148]. Нездорову худорлявість людини передають ІФ з концептами *тараня* (*таранька*) і *вобла*: *дохлий як таранька* [2, с. 98], *як в'яла тараня* [2, с. 99], *сухий як вобла* [2, с. 99]. ВФ тут: організм доведено до такого стану (бо ж рибу в'ялять тривалий час). Блискуча луска *коропа* є образним центром ІФ *дзеркального* (*зеркального*) *коропа вловити*, що означає 'стати лисим' [9, с. 176]. Образ набридливої людини вербалізує ІФ з концептом *карась*: *як карась, кістки якого застряють поперек горла* [2, с. 65]. ВФ: досвід не зовсім зручного споживання смажених карасів. Абстрактне поняття 'нічого' репрезентує ІФ з концептом *окунь*: *як від окуня юшки* [9, с. 231]. Центр образу – жилаве й костисте тіло окуня, від якого майже немає навару.

Основою численних образів досліджуваних фразеологізмів є відмінна поведінка різних риб. Той факт, що *карась* «віддає перевагу мулистим ґрунтам і тихим водам» [1, с. 120], став центральним образом для ІФ *зарився як карась у мул* зі значенням ‘ледачий, недбалий хто-н.’ [2, с. 26], а також зі значенням ‘зник хто-н.’ [2, с. 151]. Тіло *ляця* є дуже плескатим, «парусним», непристосованим до боротьби зі швидкою течією, через що риби цієї породи «люблять збиратися в місцях тихих», а сам *ляць* «поводиться так тихо, що часто рибалки не знають і навіть не здогадуються про існування його у водоймі» [1, с. 132]. Звідси ІФ (*ховатися, сховатися*) *як ляць у жабурині* ‘дуже добре, надійно’ [9, с. 196].

Безстрашність окуня як найбільш характерна для нього ознака представлена в українських говірках такими ІФ: (*стати*) *як окунь проти води* ‘настійно, вперто, рішуче (про вчинки людини)’ [9, с. 231], *став як окунь проти води* ‘упертість’ [2, с. 50], *окунем ставате* ‘рішуче заперечувати щось, протестувати’ [6, с. 175]. Бійцівські якості окуня стали також прообразом такого непривабливого боку людського існування, як життя в постійних сварках, бійках, ворожисть. Тому концепт *окунь* у складі ІФ *повелись як окунь з раком* ‘несхожі, чужі’ [2, с. 92], *окунь з раком не помиряця* ‘битися’ [10, с. 209] символізує впертість ще й як негативну рису людської поведінки.

Образ упертої боротьби окуня з сильнішим хижаком відображено в абстрактному понятті ‘нестрашно’, вербалізованому ІФ *Ой ти шука бистра, бери окуня з хвоста!* [10, с. 213]. Припускаємо, що ВФ тут така: «рибу невелику, яка розмірами не перевищує 10 см, шука може ковтати з льоту, одним рухом зябрових кришок» [1, с. 172]. Хоча будь-яку рибу їй краще ковтати з голови, за напрямом луски, а не проти неї. Це засвідчує інший варіант стійкого вислову зі Словника Номиса: «*Окунець-молодець, повернись передом – поговоримо з тобою!*» – «*Коли ти шука бистра, поговоримо з хвоста*» [10, с. 629]. Очевидно, образ відчайдуха в першому вислові можна пов’язати з концептом *шука*, а в другому – з концептом *окунь*.

Окунь може бути й «символом сонливої людини, сонка» [3, с. 416]. У східнослов’янському ареалі це підтверджує ІФ *окунь заморожений* ‘нерухомий, неповороткий’ [9, с. 231]. ВФ: окунь дуже чутливий до кисневого режиму, тому взимку стає не таким активним, «береже сили» [1, с. 318]. Образ пасивної поведінки загалом активної риби під час зимової нестачі кисню також співвідносний з концептом *судак* (риба, зовні схожа на окуня). У середньополіських говірках цей образ відображає стійке порівняння *очі як у мороженого судака* зі значенням ‘байдужість’ [2, с. 44].

В українській мові таку людську емоцію, як задоволення (і моральне, і фізіологічне), у концептосфері іхтіонімних фразем вербалізовано за допомогою лексеми *карась*: *блищить як карась на сонці* ‘веселий’ [2, с. 72], *Добре діло карасі: не поіси, так продаси* ‘задоволення від того, що все іде до ладу’ [10, с. 341]. Образ задоволення передає ще концепт *лин*: *Нема над рибу линину, м’ясо свинину, ягоду сливину, а дівку Марину* [10, с. 342], *Нема над рибу линину, над м’ясо свинину* [10, с. 633].

Водночас в абстрактному понятті ‘соціальна нерівність’ концептосфера лексем *лин* і *карась* відмінна. *Лин* – образ людини вищого соціального стану, яка є «недоторканою», *карась* – образ «маленької» людини, якій годі сподіватися на справедливість: *Лин вилинає, а карася очешуть* [10, с. 99]. Життя бідняка, людини, яка зневірилася в житті, українці знову ж таки пов’язують з концептом *карась*: *Чи карася, чи порося, аби б наїстись* ‘байдужість як наслідок невиправданих сподівань на краще життя’ [10, с. 601]. Образ нещасливої людини міцно пов’язаний з образом карася. Ця лексема в складі ІФ широко представлена як концепт фортунальної сфери в негативному вияві: *б’ється як карась в очереті* [2, с. 111], *почувається як карась на сковороді* [2, с. 116], *трепечеться як карась на березі* [2, с. 117], що означає ‘невдача’; *піймав карася з порося* ‘багато сподівався, але мало отримав’ [10, с. 587].

А от образ *лина* символізує ще людську жадібність: *набравсь, як лин мулу* ‘багато’ [10, с. 602], обережність і впевненість у своїй безпеці: *Ходи, як лин по дну* ‘почувайся спокійно’ [10, с. 176], *ходить як лин по дну* ‘поводиться тихо, не привертає до себе уваги’ [11, с. 82], а також зовнішню привабливість: *гарніосінький як ленок* ‘вродлива людина’ [2, с. 79].

До фортунальної концептосфери належить і лексема *в’юн*: *попав як в’юн у вершу* ‘потрапив у безвихідь’ [11, с. 34], *в’юни десь затали* ‘не щастить рибалці’ [10, с. 464].

Інтелектуальні здібності людини репрезентує концепт *карась* у складі стійкого порівняння *дурний як карась* зі значенням ‘дурна людина’ [2, с. 12]. ІФ з цим концептом позначає й людську необачність, необережність: *(сунутися, лізти і т. ін.) як (мов, ніби і т. ін.) карась у віршу* [8, с. 287]. Таку необхідну для всіх рису, як уважність і спостережливість, також представлено через концепт *карась* у поєднанні з концептом *щука*: *На те щука в морі, щоб карась не дрімав* ‘треба думати, бути уважним’ [10, с. 277].

Протилежний за значенням образ – людини, яка набула життєвого досвіду, вербалізує ІФ з концептом *піскар*: *вислизнувся, як піскар з матні* [10, с. 272].

Людська метушливість і вертлявість передана ІФ з концептами *пічкур* (= *піскар*): *швидкий як пічкур* [2, с. 57], *в’юн: верткий як в’юн* [2, с. 52], *вертлявий як в’юн у болоті* [2, с. 52], *щука: скорий як щука* [2, с. 56]. Ці фраземи мають значення ‘метушлива, жвава людина’. ВФ зумовлено особливостями поведінки й тілобудови цих риб: наприклад, «в’юн поводить дуже неспокійно перед погіршенням погоди» [1, с. 106]; веретенподібне тіло піскаря (пічкура) саме вказує на те, що ця риба вертлява; жвавість і реакція щуки, коли вона полює на інших риб, також відома всім рибалкам. Такий само образ виник і на основі поняття ‘метушитися’: *крутиться як в’юн* [2, с. 53], *вертиця, як оюн в ополонці* [10, с. 170], *в’ється як карась в озері* [2, с. 52]. Інші ІФ, що схожі на попередні за будовою, мають відмінну ВФ – боротьба риби за життя: *спритний як в’юн на пательні* ‘метушлива, жвава людина’ [2, с. 56]; *в’ється як в’юн у руках* [2, с. 52], *крутиться як в’юн на пательні* [2, с. 53], *крутиться як посолений в’юн* [2, с. 54], *танцює як в’юн на сковороді* [2, с. 56], *[як] карась на сковороді* [9, с. 148], *застрибав як карась на сковороді* [2, с. 53], *трепечеться як карась на березі* [2, с. 57], *крутиться мов пічкур на волосінні* [2, с. 53], *крутиться як пічкур на волосині* [2, с. 54] зі значенням ‘метушиться хто-н.’; *крутиця, як посолений оюн* ‘не можна терпіти кому-н.’ [10, с. 170], *як цупак на сковорідці* (з дієсл.) ‘дуже сильно, надзвичайно’ [8, с. 783].

ІФ з концептом *сом* вербалізує образ нахабної людини: *(вмішатися) як сом у віршу* ‘настирно, нахабно, неетично’ [9, с. 292], а також абстрактне поняття ‘не пішла справа’: *Ловили, ловили, та й піймали сома* [10, с. 119]. ВФ останнього вислову ще належить установити.

Людську здатність пристосуватися до будь-якої життєвої ситуації передають за допомогою концепту *налим* (= *минь, миньок, меньок*): *(слизький) як налим* ‘дуже (непевний, хитрий)’ [9, с. 217]. ВФ цього вислову, ймовірно, складає не лише образ слизького тіла миня, а й той факт, що це єдиний представник родини тріскових, який зумів пристосуватися до життя в прісноводних водоймах України. ІФ з концептом *меньок* також вербалізує поняття ‘добре поїсти’: *напузався, як менек* [10, с. 537].

Концепт *пічкурик* на східнословобожанських теренах співвідносний з образом відлюдька: *сидить як пічкурик* ‘нікуди не виходить, полюбляє сидіти в хаті («за піччю»)» [9, с. 245]. ВФ цього ІФ відображає особливість поведінки піскаря: «майже повна відсутність інтересу до верхніх шарів води й всіх їхніх мешканців» [1, с. 144].

Глибоко символічним для української ментальності є образ хижої риби (*щука, судак*), який є виразно негативно конотованим. Він означає підступність, зраду, розлуку. Особливо виразно це відображено в пісенній творчості. Образ вареної риби в українських народних піснях, як зазначає В. Жайворонек, свідчить, що стосунки між кумами зайшли поза визначену моральними устоями межу: *Ой щучечки задля кумочка, а карасі задля кумасі; Звари мені судака, Щоб і юшка була, І юшечка, і петрушечка. Ти ж моя кума любя, кума душечка* [3, с. 319–320]. Образ *щука* ↔ *розлука* є в давній словобожанській пісні: *Не втіймáлы дóли, / Та втіймáлы щóку / Пáрню на разлúку* [4, с. 159]. Ми висловлюємо припущення щодо ВФ цих висловів: *судак* дуже активний «у сутінки й вночі» [1, с. 349], коли він стає подібним до людини, яка чинить аморально. *Щука* ж зовні подібна до судака й також є дуже активною рибою.

Отже, у концептосфері іхтіонімічних фразеологізмів центральними є протиставні поняття ‘(не)багато’, ‘(не)жвавість’, ‘(не)задоволення’, ‘(не)настійність’, ‘(не)рішучість’, ‘(не)спокій’, ‘(не)щастить’; більша частина досліджуваних фразем охоплює поняття, співвідносні з постійними рисами людської вдачі (напр., відлюдькуватість, ледарство, сварливість) та абстрактними поняттями (надійно, нестрашно, нічого і т. ін), менша частина – ситуативні вияви людської вдачі (байдужість, веселість, метушливість тощо), фізичні вади (худорлявість, горбатість) та суспільні й родинні стосунки (соціальна нерівність, подружня зрада); амбівалентними в ментальності українців є концепти *окунь* (рішучість / млявість дій) і *карась* (здатність / нездатність заховатися; фізіологічне задоволення: *карасі для кумасі / незадоволення: як карась, кістки якого застряють попереk горла*). Перспективними для подальшого дослідження є концепти *сом* (*сом* ↔ *невдача*) і *щука* (*щука* ↔ *розлука*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниїлов В. Універсальний довідник успішного рибалки / В. Даниїлов; [пер. з рос. І. Г. Данилюка]. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – 368 с.
2. Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. Доброльожа. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края / [под ред. В. В. Иванова]. – Х. : Харьк. губ. стат. ком., 1898. – 1012 с. – Т. 1. – Старобельский уезд.
5. Івченко А. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини / А. Івченко // Збірн. Харків. іст.-філол. тов-ва : Нова серія. – Харків : Око, 1993. – Т. 1. – С. 153–162.
6. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : Зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
7. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / Александр Афанасьевич Потебня; [сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова]. – М. : Высш. шк., 1990. – 344 с. – (Классика литературной науки).
8. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).
9. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнолобужанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – [5-е вид., перероб. і доп.]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.
10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклад. М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. («Літературні пам'ятки України»).
11. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Roman Minyailo

Ichthyonymic phraseological units as a bearer-component of the Ukrainian mentality

In the article the author researches ichthyonymic phraseological units in the Ukrainian language as a part of conceptual world image, establishes their inner shape, considers their meaning, reveals the reasons for ambiguity of conceptual content of the ichthyonyms, discovers perspective for further research for ichthyonymic phraseological units.

Key words: ichthyonymic phraseological unit, inner shape, concept, ambiguity conceptual content, mentality.

Оксана Мартинів

ІНТЕГРАЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНА МОТИВАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
НІМЕЦЬКОЇ МОВИ З КОМПОНЕНТОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУЧАННЯ

У статті досліджено фразеологічні одиниці інтеграційно-порівняльної мотивації, які позначають звучання в німецькій мові, проаналізовано взаємозв'язок порівняння й метафори та розглянуто оцінний характер образної основи фразеологізмів досліджуваної мікросистеми.

Ключові слова: інтеграційно-порівняльна мотивація, оцінка, метафора, порівняння, фразеологічна одиниця.

Аналіз мовних форм, у значенні яких зафіксовано, закріплено й узагальнено досвід носіїв мови, здобутий у процесі чуттєвого сприйняття за різними перцептивними каналами, допомагає не тільки визнати як людина сприймає світ, а й виявити особливості відображення в мові результатів почуттєвого пізнання. Найбільш переконливими фактами про світ є те, що ми бачимо різні форми матерії, спостерігаємо переміщення предметів, чуємо різні звуки. Звукосфера, виникаючи на рівні біосфери та соціосфери, стає частиною семіосфери, утворюючи численні звукові коди та дозволяє використовувати їх як механізми інформаційного зв'язку.

Мовні одиниці, які позначають звучання проаналізовано в лінгвістичній літературі багатопланово, а саме в етимологічному, лексико-семантичному, прагматичному, психолінгвістичному та функціональному аспекті. Це передовсім праці таких науковців, як Р. Якобсон, В. В. Левицький, Д. Вестерман,